

lara ve bizden olanlara değil aynı zamanda ötekine, yani farklı oluşu nedeniyle diğerine gösterilme koşulunu temel almaktadır. Sonuç olarak, yazarının da ifade ettiği gibi, ötekine karşı *bizden biri olarak* dayanışma göstermek, tözsel olan her şeye direnen ve gözenekli sınırlarını sürekli daha da öteye taşıyan bir topluluğa ait esnek “Biz”i kapsamaktadır. Bu ahlaksal topluluk, ayrımcılığın ve haksızlığın kaldırılmasıyla birlikte marjinalleri, karşılıklı saygı temelinde benimseme düşüncesi üzerine kurulmuştur.

Habermas’ın ulus devletten ebedî barışa, tanınma mücadelelerinden demokrasinin normatif modellerine, tartışımcı/müzakereci politika anlayışından ahlakın bilişsel içeriğine ilişkin yaptığı çözümlere kadar çok geniş bir yelpazede ele aldığı ve günümüzün güncel meseleleri ile ilişkilendirerek tartışmaya çalıştığı sorunlar, açıkcası konuya ilgi duyan okurlar için ilginç ve üzerinde durulmaya/tartışmaya değer konular gibi görünmektedir. Özellikle, günümüz toplumlarının ve devletsel yapılarının tektiplikten çoğulluğa, benzerlikten farklılığa, homojenlikten heterojenliğe doğru bir değişim ve dönüşüm yaşadığı düşünülecek olursa, Habermas’ın söz konusu konular/sorunlar çerçevesinde ileri sürdüğü çözüm önerileri –ister onaylayalım, isterse reddedelim- daha uzunca bir süre bizim tartışma gündemimizde yerini koruyacak gibidir.

Ferhat AKDEMİR

(Yrd. Doç. Dr., Sinop Ü İlah. Fak.)

**Islam and Global Dialogue:
Religious Pluralism and the Pursuit of Peace,**
ed. Roger Boase, Aldershot: Ashgate Publishing, 2005.

Modern Batı dünyasının, evrensel ahlaki, siyasi ve dini ilkeler oluşturma adına 20. yüzyılın ortalarından itibaren dinler arasındaki ilişkileri yeniden modern bir zihinle şekillendirmeye giriştiğine ilişkin çok yaygın bir kanaat söz konusudur. Batı’nın kendi tarihsel

ve felsefi tecrübesinden hareketle inşa etmeye çalıştığı bu düşünce sistemine bütün dinleri dâhil ederek ortak bir ahlak doktrini yahut kendi açısından barışı ve adaleti mümkün kılacak olan ahlaki ilkeler oluşturma yoluna gittiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, başlangıçta kendi Yahudi-Hıristiyan mirasını sorgulayarak artık yüz yüze, kapı komşusu olduğu “ötekini” tanıma ve yeniden anlamlandırmaya ve onunla ilişki kurmaya yönelik yeni bir sistem geliştirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu çaba esasen kendisinin ve ötekinin hakikat iddialarını olumsuzlayarak, insan hakları ve benzeri modern söylemlerden hareketle evrensel ilkeler koyma eğilimini içermektedir. Temelde plüralist olarak tanımlayabileceğimiz bu yeni ideolojiye, bütün dinlerin tarihsel tecrübelerini çoğulcu tarzda yeniden yorumlayarak ulaşmayı hedef edindiği görülmektedir. Aşağıda tanıtımını yaptığımız çok yazarlı kitabın temel tezleri de sözünü ettiğimiz düşünce sisteminin günümüzde ihtiyaç duyulan barış ve adaletin tesisinde önemli bir role sahip olduğu yönündedir. Ürdün kraliyet prensi Hasan b. Talâl, dini farklılıklara rağmen ortak bir insani düzlemin mevcut sosyal ve siyasi sorunlara ve bunların yol açtığı savaş durumlarına karşı geliştirilmesi gerektiğini bu eser için yazdığı takdim yazısında detaylı bir şekilde ele almaktadır (s. xv).

Kitabın editörü Roger Boase, kitabın önsözünde bu çalışmanın Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman topluluklar arasında karşılıklı bir anlama zeminin oluşmasına katkı sağlaması amacıyla şekillendiğini belirtmektedir. Bu idealinin ötesinde, dini çoğulculuk ile İslam arasında bir çatışma ve zıtlıktan bahsedilemeyeceği iddiasında bulunarak İslam’ın bir savaş dini olmadığı hususunda başta Kur’an-ı Kerim ayetleri olmak üzere hadislerden ve ashabın ifadelerinden deliller getirmektedir (s. xvii-xviii). İslam’ın Batı tarafından doğru algılanmayışını Batı’da seküler ahlaki değerlerin gelişmesine karşın İslam dünyasındaki gerilemeye atıfta bulunan editör, dolayısıyla mevcut önyargıların kaldırılmasında dinlerarası diyalogun gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Boase, 11 Eylül olaylarının da farklı dini geleneklere müntesip bilim adamlarının bir araya gelerek daha çoğulcu bir çerçevede ele almalarını bu kitabın

yazılış gerekçesi olarak sunmaktadır. Kitabın Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinleriyle diyalog söylemini geliştiren kilisenin de sıkça kullandığı “İbrahimi Dinler” bağlamıyla sınırlandırıldığı telaffuz edilmektedir. Editör bu durumu bir basamak ileriye götürüp söz konusu dini gelenekleri birbiriyle yarışan kardeşler olarak görmekte, temelde aynı kutsal metinleri paylaştıklarını iddia etmekte ve her üçünü kitab ehli addederek önsöz için Prens Hasan’a teşekkür etmektedir (s. xix).

Kitabı oluşturan Yahudi Hıristiyan ve Müslüman yazarların yazılarını önyargılardan kurtularak barışçıl ve çok dinli toplum yapısı üst bağlamıyla ele aldıklarını söyleyen editör, kitabın da alt başlığında geçen dini çoğulculuğun bu çerçevenin felsefi dayanağını oluşturduğu kanaatindedir. Teolojiye ve ahlaka dair tezleri olan dini çoğulculuğu daha çok moral-pratik söylemin gerçekleştirilmesinde kullanan Boase, medeniyetler çatışması tezine bu yolla karşı çıkmaktadır (s. 1). Hiçbir dini geleneğin mutlak anlamda hakikati içermediği tezinden hareket eden dini çoğulculuk fikri, dinlerin mutlak hakikate sahip olma iddialarından vazgeçmeleri yahut bunu mutlak olarak görmemeleri temelinde gelişme göstermiştir. Buna karşın dinlerin hakikat iddialarının olumsuzlanmasını öngören çoğulcu düşünce, aynı zamanda bu paradigmanın dinlerin fark edemediği mutlak hakikati bildiğini ima eder görünmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu söylem dinlerin sahip olmadığı bir üst hakikatin olduğunu ve dolayısıyla onun ne olduğunu bildiğini ima ederken, mevcut dini gelenekler üzerinde bir hakikat hegemonyası kurmaya çalışır görünmektedir.

Editoryal bir çalışma olan bu kitap üç ana başlık altında işlenmektedir. Öncelikle diyalog söylemine dair tanımlamalar birinci bölümde, İslam ve Batı arasındaki çekişme ve diyalogların dününü ve bugününü yorumlayan metinler ikinci bölümde, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların dini farklılıkları modern dünyada nasıl algıladıklarını inceleyen makaleler üçüncü bölümde yer alırken son yazı niteliğindeki bir metinle kitap son bulmaktadır. Birinci bölümde dini çoğulculuğun aydınlanma çağına dayanan kökle-

rine ve dinin temelde olumsuzlandığı bu felsefenin getirdiği rölativizmin ve dönemin mevcut söylemlerinin dışlayıcı tavrına değinilmektedir (ss.13-15). Aydınlanmayla birlikte çoğulcu bir dünyanın temellerini atan Batı aslında kendi kültürel kodlarını oluştururken insanı merkeze alıp onun dışındaki her şeyi görece değişken olarak addetmişti. Dolayısıyla modern dönemde İbrahimi dinler bağlamında ele alınan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'dan istenen ahlaki güç olabilmeyen çoğulcu düzlemde gerçekleşme seviyesi belki de günümüz diyalog tartışmalarından beklenen sonucu ele vermektedir. Bu bağlamda ahlaki ilkelerin öne çıkarılması, barış ve demokrasi gibi söylemlerin İbrahimi dinler aracılığıyla insanlığa iletilmesi ve söz konusu dini geleneklerin birbirlerini yeterince araştırmaları ve tanımaları istenmektedir. Bunun yanı sıra her dini geleneğin -aydınlanmanın kazandırdığı bir ilke olarak- bir özeleştirici yaparak önyargılarından kurtulma yoluna gitmeleri uygun görülmektedir. Hans Küng'ün evrensel ahlak düşüncesine atıfla ahlaki temellere dayalı bir çoğulcu düşüncenin savunulduğu görülmektedir (ss.15-18). Elbette dinlerin ortaya koyduğu ahlaki erdemler arasında bir benzerlik söz konusu olabilir. Ancak konunun teolojik düzlemde koparılarak ahlaki bir çerçeveye, dahası Avrupa aydınlanması eksenli mutlak anlamda insanı öncelleyen ilkelerin benimsenmesi çabası ve bahsi geçen dinlerin adeta çizilen bu yol haritasının dışına çıkmasının engellenmesi, dinlerin teolojik köklerinden aldıkları ahlaki moral durumların üstü kapalı olarak olumsuzlanmasını öngörmektedir. Ayrıca dini metinlerin Batı aydınlanması eksenli söz konusu evrensel ahlaki destekleyecek ve bununla çelişmeyecek şekilde çoğulcu bir tarzda yorumuna tabi tutulması da söz konusudur.

Dini farklılıklara ve dini hakikat söylemlerine dair, dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu olmak üzere üç yaklaşıma dair kavramsal çerçevede uzun tanımlama ve tartışmalara yer verilmektedir. Hıristiyanların kendi dinleri dışında kurtuluşun olmadığını savundukları ve tarihsel seyir içerisinde dışlayıcı baskın fikrin, Batı'daki Hıristiyan fundamentalist akımlar tarafından kendi politik ve şovenist fikirlerinin temellendirilmesinde kullanıldığı varsayılmaktadır.

maktadır. Benzeri dışlayıcı düşüncenin İslami fundamentalistler için de söz konusu olduğu ileri sürülmektedir. (ss. 28-30). Kapsayıcı söylemin Hıristiyanlık içerisinde kendisine yer edindiğini ve II. Vatikan Konsili sonrasında bunun müşahhas bir şekilde *extra ecclesiam nulla salus* (kilise dışında kurtuluş yoktur) ilkesinden ima yollu vazgeçilerek diğer geleneklerde de kurtuluşun ve hakikatin kısmen de olsa söz konusu olabileceğine vurgu yapıldığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda kapsayıcı söylemin aslında öteki geleneklerin özgün durumlarını yok saydığı ve sahip olduğu doğrulanabilir teolojik ve ahlaki ilkelerin köken olarak kapsayıcı söylemin kendisinden sudûr ettiği veya onunla ilintili sayılmakla geçerli olabileceği dile getirilerek bunun diyalogu engelleyen bir durum olduğu kabul edilmektedir (ss. 31-37).

Ötekinin fikrini yok sayan dışlayıcılık ve herkesi tek bir çatı altında özellikle “anomin Hıristiyanlık” adı altında bir araya getirmeye çalışan kapsayıcılık iddiaları karşısında hakikatin mutlaklığını olumsuzlayan ve dinleri adeta Tanrı’nın farklı taraflarının yansıması sayan çoğulcu söylem öne çıkarılmakta ve desteklenmektedir. Zira bu yaklaşımın dini farklılıkları bir duvar ve engel olmaktan çıkardığı, mutlakiyetin izafiliğiyle her dini geleneğe kendi sınırları içerisinde bir hakikat alanı verdiği öngörülmektedir. Bununla birlikte ötekinin hakikat söyleminin de doğrulanması gerekli görülmektedir. Bu yolla diyalogun yolunun açılmış olacağı hararetle savunularak dinler arasındaki eşsizlik/biriciklik iddialarının sınırlandırılmasının sağlanacağı düşünülmektedir. (ss. 37-39). Aslında bu durum, bir dinsel geleneği oluşturan temel unsurların bir ölçüde esnetilmesi yoluyla kendi mutlakiyetlik ve biriciklik iddialarından vazgeçmesini arzu eder ve bu yolla bir dinlerarası diyalogun mümkünliğini varsayar. Bir söylem analizi çerçevesinde bakıldığında çoğulculuk, dinlerin üstünde bir konumla harekete etmekte ve gündemi kendi düzleminde işleyerek öte dünya fikrine hitap etmeyen bir nevi küresel ahlaki ilkeler yumağını kabul ettirme kaygısını gütmektedir.

Mutlak gerçekliğe dair birçok veçhenin varlığını hedef edindi-

ği kabul edilen çoğulculuğun nihayetinde dinlerin ve kültürlerin farklılıklarının bir ayrışma değil, bir uzlaşma zemini oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu yolla hakikatin farklı yönlerini temsil eden dinlerin mensuplarının hoşgörü ve karşılıklı anla(ş)mayı gerçekleştirebileceklerini savunan çoğulcu paradigmanın senkretik bir yapı oluşturmadığı, aksine farklılıklara saygıya dayalı olduğu aktarılmaktadır. Bu bağlamda dışlayıcılık eğilimi diyalogu olumsuzlaşırken kapsayıcılık kendi hakikatinin üstünlüğü zaviyesinden diyaloga yaklaşmaktadır. Hâlbuki çoğulcu söylem bütün dinlerin hakikat söylemlerinin ötekilerin söylemleriyle bir arada konuşulmasını ve buna uygun zemin oluşturmasını istemektedir (ss. 40-46).

Diyaloğa dair tanımlamaların işlendiği birinci bölümün son makalesini Muhammed Legenhausen yazmıştır. Yazar özellikle John Hick'in dinsel çoğulculuk kanaatlerinden hareketle konuyu ele almakta ve çeşitli dini çoğulculuk tanımlamalarına farklı dinlere mensup kimselerin yorumlarıyla yer vermektedir. Sonrasında bu terimin 20. yüzyıl Hıristiyan çevrelerde geliştirildiğini iddia ederek tarihsel arka planının diğer dini geleneklere teşmil edilemeyeceğini savunmaktadır (ss.48-58). Çoğulcu söylem dinlerin kendi temel öğretileri içinde yer alan kurban gibi bazı durumların, modern hayat algısıyla uyuşmaması nedeniyle mutlak gerçeklikle ilintili olmadığını kabul etmektedir (s. 60). İndirgemeci ve liberal dini çoğulculuk olarak tasvir ettiği durumu eleştiren Müslüman yazar, "indirgemeci olmayan dini çoğulculuk" adını verdiği yeni bir yaklaşım tarzı geliştirme çabasıdadır. Bu noktada Hick'in İslam şeriatını olumsuzlamasının yanlış olduğunu ve hayatın her alanında İslam'ın yahut şeriatın söz konusu olduğunu kabul etmektedir. Put kırıcısı olan İbrahim Peygamber ile ona karşı duran putperestlerin aynı mutlak hakikatten beslenemeyeceğini örneklerle okuyucunun dikkatine sunmaktadır (ss. 61-64).

Dışlayıcı, kapsayıcı ve plüralist söylemlerin köken olarak Hıristiyanlık Yahudilik içerisindeki kurtuluş doktrini çerçevesinde geliştirildiğini düşünen Legenhausen, İslam bağlamı içerisinde Allah indinde dinin İslam olduğunu ancak önceki kavimlere gön-

derilen peygamberlerin de İslam'ı telkin ettiğinden hareket etmektedir. Dolayısıyla bütün peygamberler aynı tevhid anlayışını anlatırken önceki söylemlerin giderek özel olan İslam'da billurlaştığını Hz. Muhammed'in bütün insanlığa gönderilmesi temelinde savunmaktadır. Aynı zamanda Hick'in Mevlana'nın plüralizme yol verecek lambalar sembolizmi yoluyla tasavvuf çerçevesinde İslami bir plüralizmi ileri sürmesini bolumsuzlamaktadır. Yazara göre sufiler, Hick'in gündem dışı tuttuğu İslami şeriata ve hukuka aykırı davranmamışlardır. Buna rağmen sufilerin İslami geleneğe muhalif tavırların gelişmesine neden olduğunu da ima eden Legenhausen onların öteki dinlerde hakikate dair şeylerin varlığını kabul ettiklerini aktarmaktadır (s.64-71).

Dini çoğulcu söylemin mevcut dini-siyasi ve sosyal-ahlaki sorunlara yönelik çözümlerinin ortaya konulduğu ikinci bölüm "İslam ve Batı: Çatışma veya Diyalog?" üst başlığıyla İslam ve Batı arasındaki münasebetlerin tarihsel ölçekte gelişim sürecine ışık tutma ve bunu güncel plüralist söylemle açıklama çabasını yansıtmaktadır (ss. 78-88). Bu bağlamda haçlı seferlerinde sömürge dönemine ve İslami ihyacı tavırların ortaya çıkış sürecinde Batı ile İslam arasındaki çekişmeleri ele alınırken aynı zamanda başından beri söz konusu edilen üç dinin birbirine benzerliğinden bahsedilmektedir (ss. 105-115). Yine bu bölümde İslam ile Batı arasındaki makasın 11 Eylül olaylarından sonra açıldığı ve önyargıların farklılıklar ve şiddet üzerine yeniden kurgulandığı ele alınmakta ve bunun çözümünde keskin ve şiddeti ima eden söylemlerin terk edilerek ortak bir yaşama algısının oluşturulmasının gereğine vurgu yapılmaktadır. Bu yapılırken de öncelikle İslam'ın şiddet yanlısı bir din olmadığını altının çizilmesi gerektiği ve bazı fanatik grupların eylemlerinin İslam'a mal edilemeyeceği ifade edilmektedir (ss.132-137).

Bu çerçevede İslami cihad kavramının Batılılar tarafından yanlış anlaşıldığı ve şiddeti temsil eden bir kavram olarak İslam'la ilintilendirildiği ifade edilerek Müslüman aydınların bu tür kavramsal sorunları vuzuha kavuşturmaları gerektiğine yer verilmek-

tedir. Bu yolla da İslam'a dair Batı toplumlarında oluşturulan yanlış kanaat ve önyargıların giderileceği öngörülmektedir (ss. 143-153). Bu durumun 11 Eylül saldırılarıyla ortaya çıktığı ve İslam'ın şiddet sarmalına hapsedilmesinin İslam ve Batı arasında medeniyetler çatışması söylemini destekleyen olayların ve algıların gelişmesine yol açtığı kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra modern dünyada İslami toplumlar içerisinde neşet eden şiddet ve terör yanlısı grupların da bu algının gelişmesine katkı sağladığı göz ardı edilmemekte ve Müslüman aydınların bu gruplara karşı da mücadelede olması gereğinin altı çizilmektedir (ss. 179-187).

Kitabın son bölümü "Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların Dini Farklılıklara Cevabı" üst başlığını taşımaktadır. Burada öncelikle 11 Eylül saldırılarının sözü edilen üç dinin müntesiplerinin hepsine karşı bir durum arz ettiği ifade edilmektedir. Zira fundamentalist dini söylemlerin nelere yol açabileceğinin bir örneği kabul edilen 11 Eylül ve sonrasındaki gelişmelerin iyi okunması gerektiğine atıf yapılmaktadır. Bu noktada İbrahimi dinler kavramını ortaya atan bazı yazarlar ortak tavırların geliştirilmesini ve bu dinlerin mensuplarının geçmişte yaşanan olumsuz durumların da etkili olduğu kesin ve mutlakıyetçi söylemlerinden vazgeçmesini savunmaktadırlar (ss. 191-200). Buna karşın farklılıkların bir ayrışmanın gerekçesi olmamasını ve teolojik söylem çatışmalarının ötesinde gündelik yaşama ilişkin sosyo-ekonomik problemlerin çözümünde Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların diyalog içerisinde olmalarını öngören metinler de söz konusudur (ss. 209-211).

Kitabın Müslüman yazarlarından Mahmoud Ayoub, Kuran'ın İslam hakkında konuşurken yaptığı evrensel ve bütün gelenekleri kapsayan vurgusunu ve gelmiş geçmiş sözü edilen, edilmeyen bütün peygamberlerin ortak mesajla gelmesini modern dünyanın geliştirdiği çoğulcu söylemle örtüştürme yoluna gitmektedir. Genel İslam ve özel İslam kavramlarıyla konuyu açıklamaya çalışan yazar, Kur'an'ın özel İslam'ın peygamberine gönderildiğini genel İslam'ın ise ilk insandan bu yana söz konusu edilen evrensel din olduğunu ileri sürmektedir. Bu yolla önceki dini geleneklerin ha-

kikat algılarını ve iddialarını olumlayarak Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların kitap ehli olarak aralarında diyalogu hâkim kılma- larını arzulamaktadır (ss. 275-281). Ancak burada ve kitabın genel karakteristiğinde görülen husus çoğulcu söyleme zemin hazırlama girişimidir. Modern Batı algısının ötekiyi anlamlandırma çabası içerisinde geliştirdiği ve 20. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi- Hıristiyan kökenden faydalanarak şekil verdiği çoğulculuğun ilke- lerini destekler mahiyette bu üç dinin tarihsel tecrübesini kullandı- ğı görülmektedir. Bu bağlamda dinlerin tarihsel durumlarının güncel teolojik ve etik tartışmalar çerçevesinde nasıl ele alındığı ve bağlamından koparılarak modern algının söylemine yönelik bir payanda haline getirildiğini bütün detaylarıyla aktaran kitap, diya- log kavramı ve bununla geliştirilmeye çalışılan düşünce ve ideolo- jileri merak edenler için önemli bir kaynak mesabesinde dir.

Mehmet ALICI

(Arş. Gör., İ.Ü. İlah. Fak.)

Arnd-Michael Nohl, **Kültürlerarası Pedagoji**

çev. R. Nazlı Somel, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2009.

Yirminci yüzyıl, bireysel ve kitlesel göçlerin yaşanması bakımın- dan oldukça hareketli geçmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşın- dan sonra üçüncü dünya ülkelerinden batıya doğru yaşanan göç- ler, sosyal bilimler literatüründe “öteki”, “kültürlerarasılık” “bir- likte yaşama” gibi farklı kavramların yeniden ve daha canlı bir şekilde üzerinde düşünülmesini gerekli kılmıştır. Bu kavramlar, XX. yüzyılın sonlarına doğru hukukun da ilgi alanına girmiş ve insan hakları ve temel özgürlükler bağlamında değerlendirilmiştir. İnsan hakları konusunun her türlü tartışmanın ötesinde tartışılmaz bir noktaya doğru ilerlemesi, hukuken, artık “öteki”nin de kendini ifade edebileceğini ve kendi ait olduğu etnik ve kültürel kimliğini tartışmasız bir biçimde yaşayabileceğine işaret etmektedir. Ancak